

A természeti környezet szerepe a Nyugat-Mecsek településeinek kialakulásában és fejlődésében

GYENIZSE PÉTER–VASS PÉTER¹

Bevezetés, célkitűzés

A Nyugat-Mecsek és környéke kedvező természeti környezete miatt egyike a Délkelet-Dunántúl legrégebben lakott területeinek, amit számos régészeti lelet igazol. A legtöbb településmodellben (MENDŐL T. 1963; PRINZGY. 1922, 1955, 1957; TÓTH J. 1981) a természeti tényezők nagy szerepet játszanak – a társadalmi, gazdasági és műszaki szempontok mellett – a települések fejlődésében.

Célunk az volt, hogy összegyűjtsük azokat a természetföldrajzi tényezőket, amelyek a múltban és ma is befolyásolják a nyugat-mecseki települések kialakulását, gazdasági fejlődését és térbeli terjeszkedését. Vizsgálatunkat időkeresztmetszetben (településtörténeti adatokat és régi térképeket is felhasználva) végeztük. Ezeket összehasonlítottuk a mai térképeken látható alaprajzokkal és kiegészítettük a terepmunka során tapasztaltakkal. A vizsgált településeket az 1. ábra mutatja.

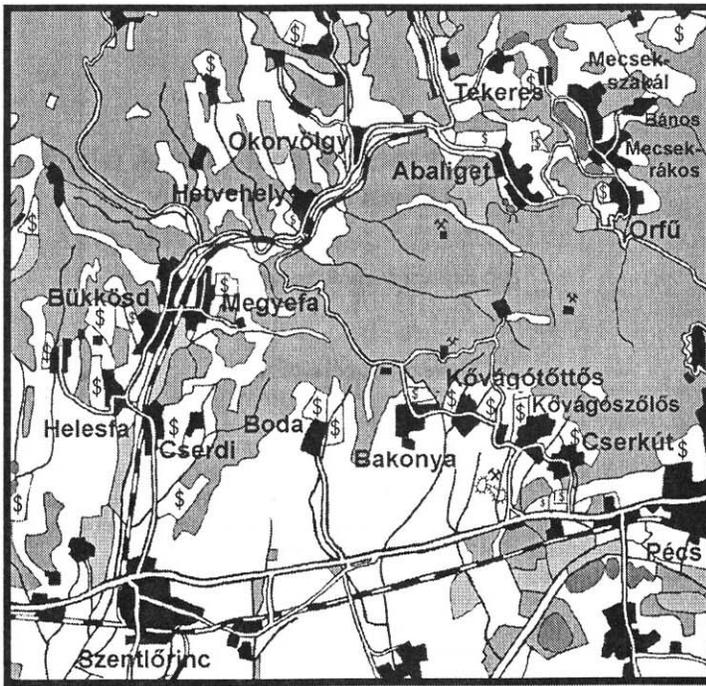
A Nyugat-Mecsek természetföldrajzi viszonyai

A hegység fő tömegét perm és triász kőzetek alkotják. A permben uralkodó száraz, felsivatagi klíma alatt jellegzetes vörös, vörös-szürke, tarka, folyóvízi-tavi homokkő, aleurolit üledékösszetétel halmazódott fel. A növénymaradványos tarka homokkőekben gyakran másodlagos urán felhalmozódás történt. Az így képződött perm időszerű üledékek nagy területű és nagy vastagságú felszíni kibúvárait ismerjük a Nyugat-Mecsek térségéből felső részében uránérc teleppel.

A triász időszakban több száz m vastagságú folyóvízi, partszegélyi, vörös és tarka homokkő, dolomit, anhidrit, majd nagy vastagságú sekélytengeri mészkő lerakódására került sor (MAJOROS GY. 1994). A középsőtriász anizuszi mészkő hajlamos karsztosodásra, ezért gyakoriak benne a töbrök, dolinák, víznyelők. A hegység peremén a karsztvíz bővívíz forrásokban lép a felszínre. A kréta időszak vége felé a Mecsek kőzettömege kiemelkedett. A nyugat-mecseki mai enyhén hullámos felszín főképpen ennek az időszaknak az öröksége.

Az eocén és oligocén meleg-nedves, sokszor szubtrópusi, trópusi klímája alatt a felszín gyors ütemben areálisan denudálódott. A középsőtriász anizuszi emelet mészkővére

¹ PhD hallgatók, Janus Pannonius Tudományegyetem, Természetföldrajzi Tanszék, 7644 Pécs, Ifjúság u. 6.

1. ábra. A vizsgált települések elhelyezkedése a Nyugat-Mecsekben. – 1 = tó; 2 = erdő; 3 = mező; 4 = szántó, irtás; 5 = szőlő

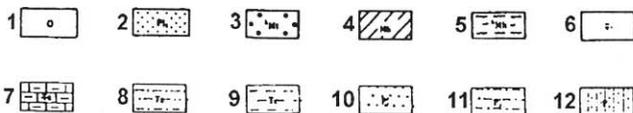
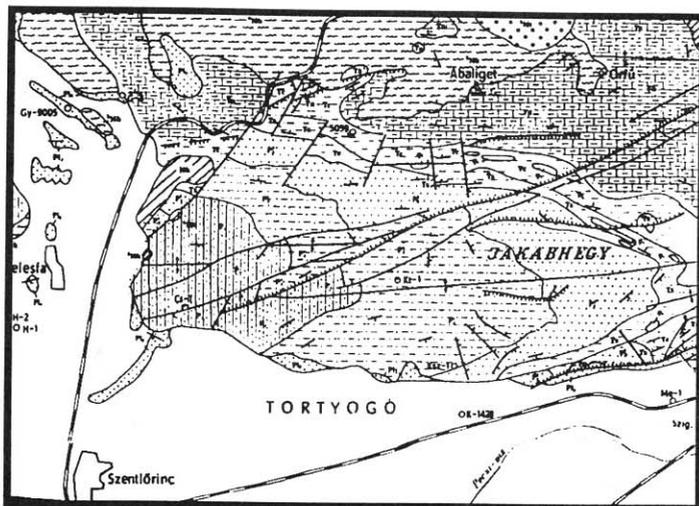
Location of the settlements studied in the Western Mecsek Hills. – 1 = lake; 2 = forest; 3 = field; 4 = arable land, deforestation; 5 = vineyard

rakódott rhaeti homokkövek és agyagpalák a Ny-i hegység rész ma magasabban fekvő területeiről szinte teljes egészében lepusztultak. Ez a folyamat a középsőmiocénig tartott.

A hegységet főként középsőmiocén kavicsos homok, halpikkelyes agyagmárga, dácit- és riolituffit, congériás mészkő, konglomerátum; pannon sl. agyag, vörösgyag, tarkaagyag, homok, konglomerátum szegélyezi.

A pleisztocén során a Mecsek belsejében vörösbarna agyag keletkezett. A hegység szívében kisebb-nagyobb löszfoltok is vannak. Sokkal vastagabb azonban a Mecseket övező peremi területeken (JUHÁSZ Á. 1983). A terület geológiai felépítését a 2. ábra mutatja.

A települések életét a Nyugat-Mecsek K–Ny irányú, a Jakab-hegy felől fokozatosan lealacsonyodó rögei és az előterükben kialakult heglábi területek befolyásolják. A Nyugat-Mecsek a pliocén és pleisztocén során emelkedett ki és nagyrészt ekkor alakult ki a mai domborzat (LOVÁSZ GY. 1977). A pliocén (intrapannon) mozgásoknak köszönhetően a hegység 300–400 m magasságot ért el és minden nagyobb völgyének szerkezeti előrejelzettsége is ekkor alakult ki, ill. ekkor újult fel. A völgyek és a heglábi akkumulációs területek kialakulása az egyre magasabbra emelkedő térszínen a felsőpliocéntól jellemző.

2. ábra. A terület geológiai felépítése (WEIN GY. 1974. alapján). – 1 = pleisztocén lösz, lejtő- és teraszüledék, holocén ártéri üledék; 2 = pliocén agyag, homok, konglomerátum; 3 = középső miocén konglomerátum, homokkő; 4 = alsómiocén kavicsos homok, agyagos márga, dácit és riolituffa, kongériás mészkő; 5 = alsómiocén konglomerátum, tarka agyag, riolituffa; 6 = alsókréta diabáz láva, diabáz tuffit, agglomerátum, tufás márga; 7 = középső triász mészkő és dolomit; 8 = alsótriász lemezes mészkő, dolomitos-agyagos márga, gipsz és anhidrit; 9 = alsótriász tarka homokkő, palás agyagkő és márgás dolomit; 10 = alsótriász vörös homokkő és konglomerátum; 11 = felső permiai szürke, zöldesszürke és vörös homokkő, konglomerátum; 12 = alsó permiai vörös agyagkő, vörösbarna homokkő és konglomerátum

Geological structure of the area (GY. WEIN, 1974). – 1 = Pleistocene loess, slope and terrace sediments; Holocene flood basin and stream deposits; 2 = Pliocene clay, sand, conglomerate; 3 = Middle Miocene conglomerate, sandstone; 4 = Lower Miocene gravelled sand, fish-scaled clay marl, dacite and rhyolite tuffit, congerial limestone; 5 = Lower Miocene conglomerate, multicoloured clay, rhyolite tuffit; 6 = Lower Cretaceous diabase lava, diabase tuffit, agglomerate, tuffaceous marl; 7 = Middle Triassic conchylaceous limestone and dolomite; 8 = Lower Triassic laminated limestone, dolomite-clay marl, gypsum and anhydrite; 9 = Lower Triassic multicoloured sandstone, shaly claystone and marly dolomite; 10 = Lower Triassic red sandstone and conglomerate; 11 = Upper Permian grey and greenish-grey, red sandstone conglomerate; 12 = Lower Permian red claystone, reddish brown sandstone and conglomerate

A sugárzási adatokat tekintve jelentős különbségek tapasztalhatók az egyes területek, valamint a különböző kitettségű domboldalak között. A D-ies kitettségű területek átlagosan 10%-os besugárzási többletet mutatnak, míg az É-ies kitettségűek általában 7%-os hiányt szenvednek a vízszintes területekhez képest (LOVÁSZ GY. 1977). A Mecsek fő tömegét a 9,5 °C-os évi izoterma határolja körül, a magasabban fekvő területek pedig még hűvösebbek. A D-ies kitettségű hegylábú területek évi középhőmérséklete 10,5 °C, az alacsonyabb É-ies lejtőké pedig 10,0 °C körüli (FODOR I. 1977). Az évi csapadékösszeg az egész Mecsekben meghaladja a 700 mm-t.

A Nyugat-Mecsek felszíni vizeit három nagyobb vízfolyás (Baranya-csatorna, Bükkösi-víz, Pécsi-víz) gyűjti össze. A Kapos vízrendszeréhez tartozó Baranya-csatornába torkollik az Orfűi-patak. A Bükkösi-patak a Fekete-víz rendszerének egyik mellékága az Abaligeti barlangból ered. A Nyugat-Mecsek D-i irányba tartó vízfolyásai közül ez a legjelentősebb. Az elmúlt évtizedekben folytatott uránbányászat a vízgyűjtőterületen is éreztette vízkészlet csökkentő hatását. A hegység D-i oldaláról lefutó kis patakokat a Pécsi-víz veszi fel.

A homokköves területen podzolos, a mészköves felszín legmagasabb részein rendzina, másutt pedig agyagbemosódásos barna erdőtalaj van. Előbbiek a hazai maximális termőképesség 10–20%-át, az utóbbi pedig 30–40%-át adja. Legjobb minőségű talaj a D-i előtér hegylábi területein alakult ki, ez a mészlepedékes csernozjom 70–80%-os termőképességű (MARGITAI L. 1977. A Nyugat-Mecsek savanyú talajt adó homokkövén a D-i lejtőkön cseres-tölgyesek, a legmeredekebb, köves helyeken sziklaerdők, É-ias kitettséggű területeken pedig mészkerülő tölgyesek találhatók. A mezozoós mészkövekből felépülő részein pedig mészkedvelő tölgyesek, az É-i lejtőkön és a hegység alacsonyabb, lösszel fedett területein pedig nagy kiterjedésű gyertyános tölgyesek húzódnak. A leghűvösebb, legcsapadékosabb tetőket és az É-ias lejtőket bükkerdők társulása jellemzi. A D-ies lejtők flóráját szubmediterrán, balkáni fajok színesítik (HORVÁT A. O. 1942).

A települések történetének rövid áttekintése

Területünk ősidők óta lakott. Bár a települések környezete régészetileg kevésbé feltárt, szerencsére a szántásokról igen sok lelet került elő. A kor emberei előnyben részesítették a kedvező kitettséggű, jól védhető, vízfolyással szegélyezett dombokat, hegyeket.

A Jakab-hegy első lakói közé tartozott az a késő bronzkorban (i.e. 1000–500) élő nép, amelyet a régészet – jellegzetes temetkezési szokásokról – urnamezős kultúra népének nevez. Az ő településüket erődítés még nem védte. Ennek pusztulása után az i.e. 9–8. sz.-ban, már a korai vaskor idején, egy másik nép építette a hatalmas, védelmi célokat szolgáló sáncokat. Bizonyára a hegy sajátos morfológiai tulajdonságaiból (jó védhetőség, geológiai és hidrológiai adottságok, a terület belátása) fakadó stratégiai jelentőség vonzotta ide a letelepülőket. Az i.e. 2. sz.-ban a földvárak a Nyugat Európából érkező kelták kerítették hatalmukba, akik fejlett ipari és kereskedelmi központtá alakították a Jakab-hegyi települet és egészen a római hódoltságig (i.sz. kezdete körüli időkgig) megszállva is tartották azt (BÁNDI G. 1979).

A rómaiak idejéből már több információ áll rendelkezésünkre. Sopianae (a mai Pécs) ekkor már jelentős város volt. Az innen kiinduló útvonal a Jakab-hegy D-i lábánál, majd a Bükkösi-völgyet keresztezve haladt Kaposvárra. Ezt számos lelet bizonyítja (Abaliget, Bakonya, Boda, Cserdi, Cserkút, Helesfa, Kővágószőlős, Kővágótöttös, Szentlőrinc).

Az egykori honfoglaló törzsekre több település neve utal. A honfoglalás korában a Bükkösi-völgy a Kán nemzetségének érdekkörébe tartozott. Erre a közeli Kán község neve szolgálhat bizonyítékkal. Az Aba nemzetség valamelyik ága alapította Abaliget őst. Bakonya és környéke a honfoglalást követően a Zsombor nemzetségnek szálláshelye lehetett.

A települések első írásos említése a 13–14. sz.-ból ismert. Árpádkori templomaik a falvak 12–13. sz.-i gazdagságát tükrözi. A középkori falvak virágzását megtörő török uralom és az azt követő felszabadító harcok számos települést elpusztítottak. A török által lerombolt falvakat a meginduló magyar visszatelepedés mellett az 1700-as évek közepétől német betelepítés éleszti újjá. Több településen a németek rövid 100 év alatt túlsúlyba kerülnek és alig találunk itt néhány magyar családot. Azokban a falvakban, ahol a török pusztítás kisebb mértékű volt, megmaradt a magyar többség és csak néhány német család költözött be a későbbiek folyamán. A 19–20. sz.-ban a német többségű falvak zárt közössége egyre inkább felbomlott, amelyet csak fokozott az I., ill. a II. világháború és az azt követő időszak. A 19. sz. végén megjelenő vasútvonalak biztosították a fejlődés lehetőségét, amelyet az 1950-es években meginduló uránbányászat tovább erősített. A II. világháborút követően a szocialista gazdaság határozta meg a települések életét, termelőszövetkezetek és állami gazdaságok jöttek létre és álltak fenn egészen a közelmúltig.

A természeti adottságok szerepe a települések fejlődésében

A Mecsek központi térségében településritkulás, míg a peremi területeken településkonzentráció jelentkezik (LOVÁSZ GY. 1979). Ennek okaként a kiemelt terület erős felszabdaltságát jelölhetjük meg. A következőkben a Nyugat-Mecsek peremén elhelyezkedő települések kialakulását és fejlődését befolyásoló természeti tényezőket tárgyaljuk. Három csoportot alakítottunk ki a települések fekvése alapján: a D-i előtér, a Bükkösdí-völgy és az Orfűi-völgy.

A Nyugat-Mecsek D-i előterének települései

A Nyugat-Mecsek D-i oldalán, ill. előtérben az alábbi települések fekszenek: Boda, Bakonya, Kővágótóttós, Kővágószőlős, Cserkút és Pécs. (Az utóbbi nagyvárossal dolgozatunk szűk keretei között nem tudunk részletesen foglalkozni.)

A K–Ny irányú Jakab-hegy (592 m) – Farkas-tető (436 m) – Meleg-mál (363 m) vonulattól D-re, a kedvező fekvésű hegyláb területen már az i.e. 4000–2800 közötti dunántúli vonaldíszes kerámia kultúra népei is megtelepedtek (bakonyai, pécsi leletek). A vizsgált települések a 20. sz. közepéig megőrizték mezőgazdasági jellegüket, csak az uránbányászat kezdetével szorult vissza annak jelentősége.

A Jakab-hegy átlagosan 550 m tszf.-i magasságú homokkő tömbjének D-i árnyékában völgyekkel gyengén szabdaltságot hűződik. A tetőrégióban előfordul a 25% fölötti lejtő is, de a jellemző érték – az alacsonyabb területeken – 8–10% körül mozog. A vízszintes területekhez képest ezek a hegyoldalak 9–24%-kal több besugárzást kapnak, ami az É-ről való védettség mellett a másik fő oka a meleg helyi klímának. Ezt már 6000 évvel ezelőtt is értékelték itt letelepült őseink. A magasabban fekvő, meredekebb, cseres-tölgyes erdőkkel borított részek alatt húzódó hegyláb terület mészlepedékes csernozjom talaja kedvezőbb a földművelésre, mint a Nyugat-Mecsek területét nagyrészt borító barna erdőtalajok. A vizsgált településektől É-ra emelkedő, 250–300 m relatív magasságú „fal” kedvező helyi klimatikus hatása abban is megnyilvánul, hogy ősszel és tavasszal az erdőzóna kissé magasabb hőmérsékletű helyi szeleket hoz létre, amelyek mérséklék a fagyveszélyt az alacsonyabb területeken.

A Mecsek Pécs-től Ny-ra eső területét elsősorban a triász anizuszi mészkő alól kibukkanó triász homokkő és konglomerátum alkotja. Ezt az elmúlt évezredek során folyamatosan bányászták és feldolgozták az itt élő népek. A homokövet legkönnyebben a Cserkúttól Kővágótőttősig terjedő részen lehet kitermelni, ahol gyakran kibukkan a szálban álló kőzet. A könnyű hozzáférhetőség oka, hogy a Jakab-hegy antiklinálisát feltárta az erózió, ami által létrejött a Cserkúti-medence és a D-i oldal leszakadása is. Így alakult ki a Cserkúttól D-re fekvő dombok és a Jakab-hegy tetőrégiója között a Mecsek legszebb, legmonumentálisabb geológiai inverziója.

A kőbányászat a lakosság legősebb mesterségei közé tartozott, amit a régészeti leletek is igazolnak. Ki kell emelni a kővágószőlősi kiterjedt, római kori rommezőn talált két, helyi kőzetből készült malomkővet, amelyek előre vetítik a bányák középszerű és újkori profilját: – a malomkövek bányászatát és faragását. A vörös, szürkés-vörös, durva homokkő nagyon alkalmas volt erre a célra. A „kővágó” előtagú nevek a mai napig utalnak az egykor elterjedt mesterségre. Cserkút, Kővágószőlős és Kővágótőttős férfi lakosságának hagyományos téli pénzkereseti lehetősége volt a kézi erővel végzett kőfejtés. Cserkúttól D-re 2, Kővágószőlős határában 8, Kővágótőttősnél 1 kőbányát említenek az írásos emlékek. A legjelentősebb és leghíresebb kőfejtők Kővágószőlős mellett voltak, ma már a legtöbb teljesen felhagyott. Az itt bányászott kövek jó minőségét igazolják az alábbiak is: az Öreg-bányából valók a pécsi Széchenyi-tér burkolókövei; a Vizes-bányából szállították az eszéki főtemplom építőköveit; a Szalai-bányában fejtett malomköveket a szomszédos megyékbe is nagy mennyiségben szállították, és a híres pécsi kőfaragó mesterek (Stibi, Vogl) is itt termeltették korábban a számukra szükséges, jól faragható homokkővet. Az itt bányászott kőzetből ablak- és ajtókeret, lépcsőfokok, járdakockák, sírkövek és útszéli keresztetek készültek. Kővágószőlősen 1945–1952 között kötőrő, majd művésztelep működött.

A területen kisebb jelentőségű homok- és agyagbányák is voltak. Kővágószőlősen fazekasok működtek, akik a helyi agyagot használták fel. A Jakab-hegy É-i oldalán koravaskori vasolvasztó nyomait találták meg, ami a helyi ásványkincsek felhasználásának egy másik oldalát mutatja. A Jakab-hegy D-i oldalában fellelhető kisebb széntelepeket kézzel fejtette a lakosság, majd a Dunai Gőzhajózási Társaság is több helyen kutatott szén bányászati célból egészen 1930-ig.

A Nyugat-Mecsek legjelentősebb ásványkincse a 20. sz.-i ember számára az urán. Az urántartalmú ércet a konglomerátum szintje alatt mintegy 120 m-rel elhelyezkedő, 50 m vastag, kovás, szericites kötőanyagú, zöldesszürke színű homokkőből és aleurolitból bányásszák. A terület kutatása 1953-ban indult meg, de egy évre rá már 1000 főt foglalkoztattak. 1955-ben megkezdődött Kővágószőlős közelében az első két akna mélyítése. 1980-as évek elején a hat bányauzemben és az elődúsítóban több ezer ember munkálkodott (LEHMANN A. 1995). A kibányászott uránt előzetesen helyben dúsították, majd további feldolgozásra a volt Szovjetunióba szállították. Innét kaptuk vissza a paksi atomerőmű működéséhez szükséges fűtőelemeket.

A rendszerváltás után rohamosan csökkent a termelés. A Nyugat-Mecsek szinte minden településéről jártak dolgozni a bányába, de természetesen a legnagyobb hatása a közeli településekre volt. 1930-tól, a fénykort képviselő 1980-ig mintegy kétszeresére nőtt a lakosság száma Kővágószőlősen. Ezen belül az iparban dolgozók aránya 7,5-szeresére nőtt, míg a mezőgazdasági foglalkoztatottságuk részaránya 1/10-ére csökkent. A bányászat visszafejlesztésével, majd a bányák bezárásával sok ember vált munkanélkülivé. 1997-ben már csak 1 üzem működött, az év végével ez is leállt. A bányák óriási környezeti

károkat és pusztítást hagytak maguk mögött (meddőhányók, zagytározók stb.), amelyek óriási nehézséget rónak a környék településeire. Rekultivációjuk folyamatban van. Újabb jelentős kutatások folynak a térségben a Paksi Atomerőműből kikerülő magas radioaktivitású hulladékok (főként elhasznált fűtőelemek) elhelyezése céljából.

A területen lakók számára szintén jelentős volt a hegységet összefüggően borító erdőtakaró, amely rejtekhelyet, nyersanyagot, tüzelőt, vadászati és makkoltatási lehetőséget adott. Cserkút határában fafeldolgozó üzem is létesült. Jelentősebb hatást gyakorol azonban a települések életére a kedvező kitétségek és mikroklíma. A törmeléken és löszön kialakult talajokon, a falvak körüli meredekebb lejtőkön szőlő- és gyümölcsstermesztés folyik. A szőlőtermelés ősi mivoltára utal Kővágószőlős 11. sz.-i neve, mivel itt már akkor is szőlővel, borral adózó népek laktak. A települések alatt, a lankásabb hegylábi területeken szántóföldi művelés volt a fő profil, míg a patakok alsó szakasza mentén, a vízenyősebb helyeken kaszálók, legelők mellett kenderfeldolgozást végeztek. A Ny felé egyre jobban lealacsonyodó hátaik előterében fekvő Boda és Bakonya az utóbbi évtizedekben is jobban megőrizték mezőgazdasági jellegüket, mint a tőlük K-re fekvő bányászfalvak. Területükön az erdő- és vadgazdálkodást háttérbe szorító szántóföldi művelés jellemző (ERDŐDI GY. 1992).

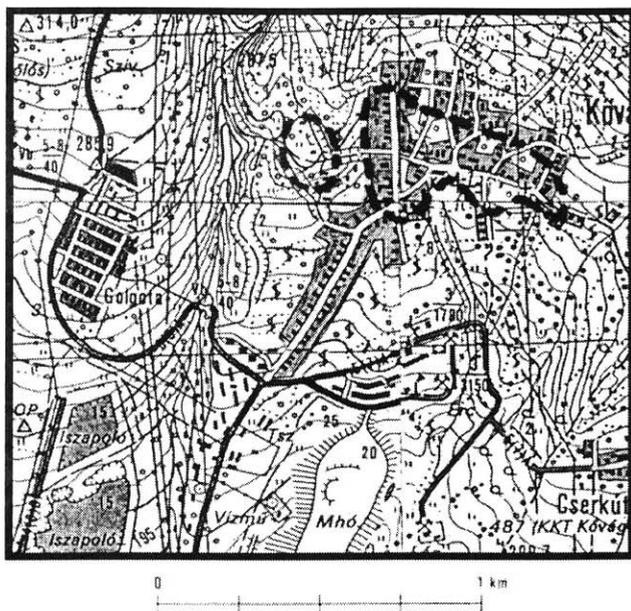
A Jakab-hegy D-i előterében egyetlen nagyobb forrás vagy vízfolyás sincs. A homokkőből kilépő réteg-, valamint a törmelékkúpából feltörő talajvíz-források száma jelentős, de vízhozamuk viszonylag csekély. Szerepük még is nagy volt a terület benépesülése szempontjából, mivel köréjük telepedtek le az első embercsoportok. Cserkút nevében őrzi azt a cserfákkal körülvett forrást, amely körül kialakult. Ez a forrás azonban – számos másikhöz hasonlóan – a bányászat hatására 1968-ban kiapadt, majd annak megszűnése után 1990-ben ismét feltört. A hegyoldal eróziós völgyekkel szabdaló patakocskák itatási, mosási (mosóházak), kenderáztatási stb. lehetőséggel szolgáltak. Az alsó szakaszukon rájuk vízimalmokat telepítettek, halastavakká duzzasztották fel őket. Meg kell említenünk, hogy a Jakab-hegy különleges geológiai felépítésének és hidrológiai viszonyainak köszönhetően jött létre a hegy fennsíkján a bronzkorban és a kora vaskorban folyamatosan lakott, nagy kiterjedésű és népes település és földvár, majd a 13. sz.-tól a pálos kolostor. Itt ugyanis a homokkőrétegek vizet át nem eresztő aleurit rétegekkel váltakoznak, amelyek felett ún. „függő” talajvíz gyűlik össze. A hegytetőn található tavat és a kolostori kutat is ez a talajvíz táplálja, amely a jó védhetőségével együtt stratégiaiilag egyedülállóvá tette a Jakab-hegyet.

A Nyugat-Mecsek itt tárgyalt falvai 180–280 m tszf.-i magasságba települtek. Ez a középsőmiocén abráziós peremek vagy hegyláblépcsők szintje, ami felett a hegyoldal hirtelen meredekebbé válik, megakadályozva a település könnyű terjeszkedését. Ettől a magasságtól lefelé (a Pécsi-medence felé) haladva először az alsópannon lépcső, majd a felsőpliocén és pleisztocén törmelékből álló hegylábfelszíne következik. Ezek között nagyon éles morfológiai határ már nem különíthető el. A patakok számos kisebb-nagyobb platóra, hegyoldali félsíkra szabdalták az egykor összefüggő hegyláblépcsőket és a hegylábfelszínt. A települések kialakulását nehezítő, összefüggő, vízenyős területek 120–140 m tszf.-i magasságban, a mai 6-os sz. főút mentén találhatóak, de a patakok mentén 180 m-ig is felhúzódnak. Így tehát nem véletlen, hogy a D-i oldal falvai a meredek hegyoldal és a vízenyős terület közötti, eróziós völgyek által tagolt hátaakra és völgyperemekre települtek.

Alaprajzformájukat tekintve e falvak az első katonai felmérés óta alig változtak. Részben halmaztelepülésnek (Kővágószőlős, Kővágótöttös, Cserdi), részben útifalunak

(Boda, Bakonya) tekinthetjük őket. A falvak korábban összekötő (az egykori római úttól É-ra húzódó) vásárút mentén fekszenek. A változatos domborzat miatt alaprajzuk nem tekinthető példaértékűnek. Utcahálózatuk csak részben igazodik a szintvonalakhoz, patakokhoz vagy völgyecskékhez. Több helyen is megfigyelhető a települések eróziós völgyek általi megosztottsága (Kis- és Nagyítottós, Kővágószőlős és Golgota, Boda és bodai szőlőhegy). Ezek a keskeny völgyek ebben a tszf.-i magasságban még nem tekinthetők olyan jelentős természeti akadánynak, mint pl. a Bükkösdí-völgy, amelynek széles, egykor mocsaras völgytalpa már megakadályozta, hogy a települések egyszerre mindkét oldalára kiterjedjenek. Jelentős alaprajzi változás csak Kővágószőlősnél figyelhető meg, ahova az uránbányászat beindulásával több üzem települt és a lakosság száma is megduplázódott. A bányászat beindulásakor jött létre a falutól Ny-ra fekvő szomszédos háton a Golgota nevű, saktábla alakú településrész, majd a terjeszkedés D-i irányúvá válásával, a 6-os sz. főút felé vezető bekötőút mentén jött létre házszor (3. ábra).

A Nyugat-Mecsek D-i előterében fekvő települések lakóinak ma már sem a mezőgazdaság, sem a bányászat nem ad megélhetést. A jövőt talán a terület még megmaradt, kiemelt szépségű és értékű természeti és kulturális értékeire épülő turizmus jelentheti. Az itt található települések életében pozitív szerepet játszott az ipari nyersanyagként felhasználható homokkő és uránérc, a kedvező D-ies kitettség, valamint a mediterrán hatásokat hordozó klíma. Negatív domborzati hatásként értékelhető a településektől É-ra hirtelen meredekké váló hegyoldal.

3. ábra. Kővágószőlős hegylábi terület felé, mérnöki alaprajzú részekkel bővült halmaz alaprajza (a szaggatott vonal a 18. sz. végi alaprajzot mutatja)

The ground-plan of Kővágószőlős that has grown towards the foot of the mountain and includes planned elements as well (the jagged line shows the settlement boundary having existed at the end of the 18th century)

A Bükkösi-völgyben található Abaliget, Okorvölgy, Hetvehely, Bükkösd, Megyefa (1950 óta Bükkösdhöz tartozik), Helesfa és Cserdi községek, továbbá ide soroltuk a völgykapuban, de már sík területen fekvő Szentlőrincet is.

A településeknek otthont adó völgy tektonikailag preformált. Határként húzódik a magasabb Nyugat-Mecsek (Jakab-hegy 592 m) és az alacsonyabb Zselic (Hollófészek 358 m) között. Az átmenet szinte alig észrevehető, mivel a Mecsek mind domborzatilag, mind litológiai fokozatosan megy át a szomszédos Zselicbe. A völgy hosszanti és harántvölgyek kombinálódása révén kialakult keverék típus (LOVÁSZ GY. 1977). Szentlőrinc-től Bükkösdig az É–D irányú Szentlőrinc–Dombóvár törés által meghatározott harántvölgyként említhető. Megyefától ÉK-re a csapás DNy-ÉK-ire változik, amelyet a BÖCKH H. által „hetvehelyi vetődési vonal”-nak nevezett törés határoz meg. Kialakulása a pleisztocénben feljült törésekhez kapcsolható (NAGY J. 1935). Az abaliget–bükkösi, igen szűk völgyszakasznak a Mecsek felőli oldalán meredeken szakad le a triász mészkő, míg a zselici oldalon és Bükkösd-től D-re több a fiatalabb üledék (miocén kavics, homok, márga, pannon homok, pleisztocén lösz). A völgy alját holocén ártéri üledék tölti ki. A szilárd kőzetre települt miocén agyagos rétegeknél gyakoriak a csuszamlásos formák Abaliget térségében. A triász mészkő kiválóan alkalmas házépítésre, zúzalékolásra és mészégetésre. Évszázadokig működtek kőbányák Abaligeten, Hetvehelyen, Bükkösdön és Megyefán. A kőbányászathoz ezekben a helységekben mészégetés is társult. A Megyefán és Bükkösdön égetett mészből a szomszédos megyékbe is szállították (HAAS M. 1845). Bükkösd és Helesfa környékén több évtizede ismeretes öntödei és üvegyártási célra használható felsőpannoniai kvarchomok (MOLDVAY L. 1955). Helesfai homokot a pécsi Zsolnagvárba is szállították porcelángyártás céljából. Edény- és téglakészítéshez pannon agyagot, negyedkori löszös agyagot használtak Hetvehelyen és Bükkösdön.

A kezdetben uradalmi, majd a Mecseki Erdőgazdaság kezelésébe került hatalmas erdőségek fáit épület- és bányafának, valamint faszénégetésre (Abaliget, Hetvehely) használták és távoli területekre is elszállították. Már a 19. sz. 80-as és 90-es éveiben is kerestek voltak Helesfa, Bükkösd, Cserdi faabroncskészítő iparosai. 1892-ben Engel A. gőzfűrésztelepet állított fel Szentlőrincen.

A folyóvizekkel jól ellátott völgyben gyakoriak voltak a malmok, amelyekből egy-egy faluban több is állott. Legtöbbjük gabonát őrölt, de volt köztük néhány kőtörő malom is. A völgytalpak vízenyősségük, árvíz- és fagyveszélyük miatt jobbára kaszálók, legelők voltak, néhol kis halastavak csillogtak. A Bükkösi-patak völgyében elhelyezkedő falvakat a történelem folyamán többször érték árvizek, amelyek az alluvium teljes szélességét elöntve hatalmas pusztításokat végeztek, jelentős károkat okozva az emberi javakban (ESZÉKY O. 1987, 1992; VASS P. 1995, 1997). Levéltári dokumentumok többször megemlítik, hogy a településeket olykor árvízveszély fenyegette. 1951 óta 7 alkalommal vonult le jelentősebb árhullám a Bükkösi-patakon, amely a legnagyobb károkat Hetvehely és Bükkösd térségében okozta. Az áradások hirtelen alakultak ki és igen rövid idő alatt elöntik az egész völgyet, de ugyanilyen rövid idő alatt le is vonulnak. Az árhullámok tavasz végi – nyár eleji hidegfrontok alkalmával fellépő nagy intenzitású záporokhoz, felhőszakadásokhoz kapcsolódnak, amelyek részben orografikus eredetűek.

A szántóföldi növénytermesztés a lankásabb domboldalakon összpontosult, ahol többnyire agyagbemosódásos barna erdőtalaj található. Főként búzát, kukoricát, rozsot, zabot, kendert, lent, cirokot, kölest, káposztát, sörárpát termesztettek. A meredekebb, de

D-ies kitettségű domboldalakra (ahol a szántóföldi művelés már nem volt lehetséges) szőlők és gyümölcsösök települtek. A völgy oldalai jó gyümölcsstermő vidékként voltak ismertek, ahol almát, körtét, szilvát, meggyet, diót, berkenyét, gesztenyét termesztettek. Minden faluban találunk jelentősebb szőlőskerteket.

A vasútvonalak megnyitása előtt a völgy kereskedelme nehézkes volt. Az 1868 május 6-án átadott pécs–barcsi vasútvonal Szentlőrincet a személy- és teherforgalom gócpontjává emelte, ami az 1881-ben engedélyezett Budapest–Dombóvár–Szentlőrinc vasút 1886-os átadásával vált teljessé, bekapcsolva a völgyet az országos vérkeringésbe. Ezt a fellendülést az I. majd a II. világháború törte ketté, visszavetve a völgy gazdaságát. Az 1950-es évekkel meginduló téveszesítés és az állami gazdaságok létrejötte széttrönte a kisárutermelő és az uradalmi nagybirtokok gazdaságát, helyükbe a nagyüzemi mezőgazdálkodás lépett. Ez sikerrel a sík és jobb talajadottságú területeken volt alkalmazható, ahol jelentős eredményeket értek el (Szentlőrinc környékén), de a völgyben és a dombsági területeken már nem volt igazán kifizető. Az 1990-es rendszerváltás után a földek egy része újra magántulajdonba került. A téeszek többsége megszűnt, a szentlőrinci állami gazdaság átalakult és más formában működik tovább.

A patak menti falvak elsősorban völgyoldalba, terasszerű képződményekre települtek. Ez alól kivétel Szentlőrinc, mivel az már sík területen, a völgykapuban található. A települések területének nagy része ármentes térszíneken fekszik, a fentebb említett árvizek miatt. A letelepedők figyelembe vették a kitettségi viszonyokat is, amely az I. katonai felmérés térképein nagyon jól látható. Abaliget Ny-DNy-i, Okorvölgy DNy-i, Hetvehely D–DK-i, Megyefa DNy-i, Bükkösd DK-i, Cserdi DNy-i lejtőre települt. Helesfa D-i nyitottságú völgykatlanban, Szentlőrinc pedig síkságon fekszik.

A II. József korabeli térképek alapján a települések alaprajzát tekintve két típust különíthetünk el. A hegyvidék keskeny völgyeiben a völgy formája miatt csak útfalvak alakulhattak ki. Ezek az utak és patakok egyik, vagy mindkét oldalára kiterjedtek. A völgy kiszélesedése, vagy oldalvölgyek becsatlakozása esetén többutcássá is fejlődhetek. Az 1700-as években betelepített németek településeiket a magukkal hozott szokások szerint alakították ki. Német földön már a 11. sz.-ban ismert volt ez a falutípus. Az 1780-as években az egyutcás útfalvak közé sorolható az összes település, kivéve a többutcás Abaligetet és Szentlőrincet. Abaligeten a patakkal párhuzamosan futó főutcába egy K felől érkező mellékutca csatlakozik. Szentlőrincen pedig a patak és a Pécs–Szigetvári főút mentén található házak. Okorvölgy és Hetvehely ebben az időszakban egyoldalas beépítést mutat. A vízmentesítő munkálatok már az 1860-as években megkezdődtek, amikor is vízlevezető csatornahálózatot hoztak létre, valamint szabályozták a fővízfolyást. A munkálatok lehetővé tették a lecsapolt területek hasznosítását, amelyek így jó szántót adtak. A 20. sz.-ban tovább folytatódtak ezek a munkák. A biztonságosabbá vált völgytalp lehetőséget adott a falvak további terjeszkedéséhez. Ennek szükségességét csak fokozták a 19. sz. végén megnyitott vasútvonalak, amelyek a településeket bekapcsolták az országos vérkeringésbe.

Mára a települések többségének alaprajzi képe jelentősen megváltozott, uralkodóvá váltak a többutcás útfalvak. Ez alól csak Okorvölgy és részben Cserdi képez kivételt. Cserdiben az 1960-as és 1970-es években felerősödő migráció eredményeképpen a falu magyar lakossága részben elköltözött, részben új településformák (tanyabokorszerű házcsoportok) alakultak ki a Szőlőhegyen, amelyek leginkább a szerez településekre emlékeztetnek.

Abaliget üdülőfunkciója a 20. sz. közepétől formálódott ki, de ezt a közelben kialakított orfúi üdülőközpont fokozatosan háttérbe szorította. Abaliget hírnevének létrejöttét előmozdította a már régóta ismert (írások először 1768-ban említik) cseppkőbarlang, amely 1957 óta áll a turisták rendelkezésére. 1972-ben a barlangi levegő és a környezet gyógyhatásának kihasználására 25 ágyas gyógypavilont építettek. A barlang bejárata előtt két mesterséges tó található. A vikendházak tömeges építése új utcákat hozott létre. A tavak ÉK-i oldalán a faluhoz szervesen kapcsolódó, szabályosan elrendezett, míg a DNY-i oldalán szabálytalan, halmaztelepülésre utaló üdülőtelep alakult ki.

Hetvehelyen az elmúlt két és fél évszázad alatt a község beépített területe négyszeresére növekedett. Az itt élők elsősorban a patak jobb partján található magasabb térszíneket részesítették előnyben (az út is itt fut). Később fokozatosan beépültek a mellékvölgyek is. Az ármentesítések és a vízrendezések után egyre több épülő házat találunk a mélyebben fekvő részeken. Itt találhatóak a falu legújabb házai, amelyek az 1970-es, 1980-as években épültek. Az egykor téglalap alakú, egyoldalasan beépített útifaluból mára az út mindkét oldalát elfoglaló, a környező völgyekbe is benyúló Y-alaprajzú település lett (4. ábra).

Bükkösdön az 1930-as években még mindig csak egy utcát találunk a völgyoldalban, de akkor már kezdett beépülni az utcának addig többnyire lakatlan K-i oldala is. Az állomás felé vezető út becsatlakozásától É-ra megszűnik a kettős házsor, ez a rész máig csak féloldalasan épült be. A település ma már benyúlik a Korpádi-patak völgyébe. 1950-ben Bükkösdhöz csatolták a szomszédos Megyefa települést, amely tükörképe

4. ábra. Hetvehely Bükkösd-patak völgye által meghatározott egy-, majd többutcás útifalu alaprajza. (Jelmagyarázatot l. a 3. ábránál)

The ground-plan of Hetvehely that has been determined by the valley of Bükkösd stream, which was originally a single-street ground-plan that later became a multi-street one (For explanation see Fig. 3.)

Bükkösdnek. Az II. József korabeli térképen még egy utcával szerepel, amelynek a K-i oldala beépített. Az azóta keletkezett újabb utcák felfutnak a völgyekbe és az ármentesítés után egyre jobban beépültek az alacsonyabb térszínek is. Az egyesítés után megkezdődött az összeépülés, a vasútállomás felé tartó utcák mára teljesen összeértek. Az eredetileg téglalap alaprajzú utcás falvak ma H-betűhöz hasonló kiterjedést mutatnak.

Helesfa a 18. sz. végén még teljesen egy oldalvölgy völgykatlanjában feküdt, amelyet a fővölgyel rövid útszakasz köt össze. A vasút felé tartó, összekötő út mára a fővölgyben is folytatódó utcává bővült. A falu terjeszkedése ma is erre tart.

Szentlőrinc helyzete előnyösebb a völgyben fekvő településeknél, mivel völgykapuban fekszik, eltérő jellegű és adottságú tájak találkozásában. Berpesedése szempontjából elsőrendű tényező volt, hogy itt találkoznak a Sellye, Cserdi, Pécs és Szigetvár irányából futó utak. Évszázadokig nagy jelentőségű vásárhely, kereskedelmi központ volt. A török hódoltság alatt rövid időre elpusztult település még a mai ótemető területén (a mai településtől É-ra fekvő szőlőhegy D-i lábánál) állt. Az új helyre csak az 1700-ban kitört pestisjárvány után költözött a lakosság. A 18. sz.-ban betelepülő hegyháti németek, majd horvát, tót és egyéb anyanyelvűek új utcákat hoztak létre. Ekkor kezdett kialakulni a településre ma is jellemző sakktábla alaprajz. A 19. sz. végével létrejövő vasúti csomópont funkciói újabb letelepülőket (vasúti alkalmazottakat) vonzott ide, akik az állomástól É-ra hoztak létre településrészt.

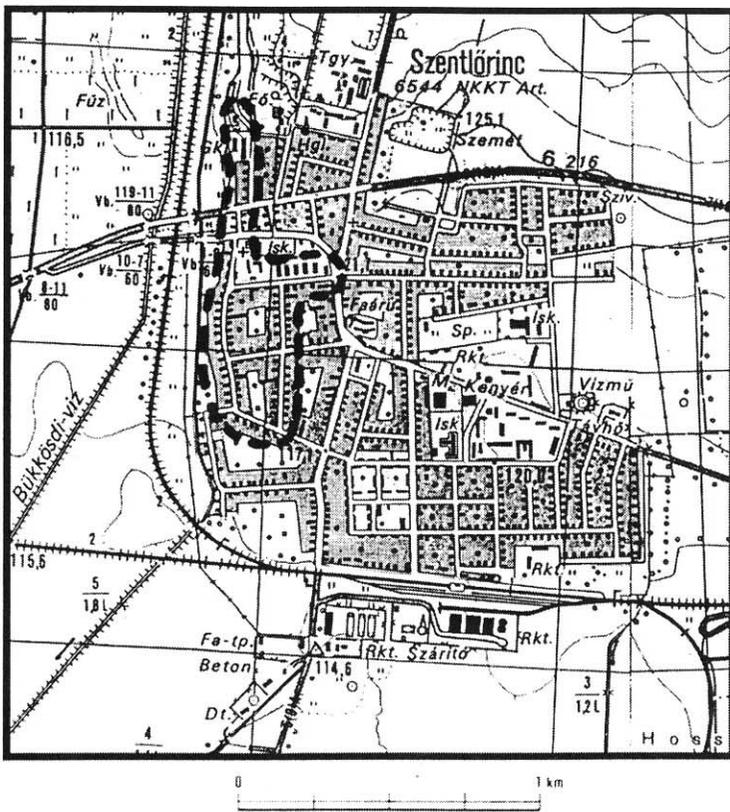
A Szentlőrinctől Ny-ra elterülő Bükkösdi-patak vizenyős völgytalpa ma sem alkalmas építkezésre, ezért a terjeszkedés É-i és K-i irányú volt. Az 1950-es években meginduló uránbányászat után ötszörösére nőtt a község lélekszáma. Az 1970-es és 1980-as években K felé szabályos, sor- és panelházas, majd az 1990-es években családirházas résszel bővült a település (5. ábra). Az uránbányászat hanyatlása, majd 1997-es megszűnése jelentősen érezte hatását az 1996-ban újra városi rangot kapott településen.

A völgy falvainak fejlődésére kedvező hatással voltak a jelentős kiterjedésű erdők, a sok helyen kibukkanó, több célra alkalmas mészkő, agyag és homok, valamint a malmok hajtására alkalmas patakok. Kedvezőtlen tényezőkként említhetők a rendszeresen kialakuló árvizek, a meredek, gyakran csuszamlásveszélyes lejtők.

Az Orfűi-völgy települései

Az Orfűi-patak völgyének középső szakaszán, ill. oldalvölgyeiben öt aprófalú fekszik, Orfű, Mecsekrákos, Bános, Mecsekszakál és Tekerés.

Az Orfűi-völgy környéke már az i.e. 3. évezredben is lakott volt, amit a bánosi leletek is bizonyítanak. A 14. sz.-tól a települések írásos említése is fellelhető. A török uralma alatt a lakosság erősen lecsökkent, vagy teljesen kikapott, ezért a 18. sz. közepén német ajkú bevándorlók telepedtek le a falvakban, akik egészen a II. világháborúig nyelvi többséget alkottak. Az 1950-es évek térszeresítése után megindult a lakosság elvándorlása a környező nagyvárosokba (Pécs, Komló), amit az 1960-as évek elején elkezdődő idegenforgalmi fejlesztések tudtak csak megállítani. 1968-ban Orfút és Mecsekrákost, majd 1974-ben mind az öt települést Orfű név alatt egyesítették. A közigazgatási központ Mecsekrákos lett, Dél-Dunántúl egyik legnagyobb idegenforgalmi központja.

5. ábra. A völgykapuban fekvő, sakktabla alaprajzú Szentlőrinc (Jelmagyarázatot l. a 3. ábránál)
 Szentlőrinc situated at the entrance of a valley with a chess-table pattern (For explanation see Fig. 3.))

A völgy a Nyugat-Mecsek É-i határán húzódik, annak D-ről É-ra fokozatosan lealacsonyodó vonulatai között. Csapásiránya nagyrészt ÉNy–DK-i. A völgy Kovácsszénája–Husztót térségéig, a morfológiai vizsgálatok alapján, kisebb jelentőségű árkos sülyyedéknek tekinthető. Ez a középső-mecseki sülyyedéssel azonos csapásban húzódó szerkezeti egység a Sásdi-árok irányt váltott és lényegesen kisebb terjedelmű részeként értelmezhető. DNy-i és ÉK-i peremét triász (anizuszi) mészkörögök építik fel, amelyek között vastag középsőmiocén agyagos képződmények töltik ki a sülyyedéket. Erre – a völgytalp felé egyre vastagodva – pleisztocén lösszerű képződmények települtek (LOVASZ GY. 1977). Ez a geológiai felépítés hidrológiai szempontból kitűnő, hiszen a nagy vízhozamú forrásokkal párosulva mesterséges tavak kialakítását tette lehetővé. Mérnökgeológiai szempontból viszont jelentős hátrányai vannak, mivel a gyengén kiemelt és erősen kibillent mészkörögök oldalát is fedő agyagos rétegek könnyen megcsúsznak. Ezek az erősen mozgó lejtőzónák igen veszélyesek a rájuk telepített épületek és közművek szempontjából. Az ősi falumagok és az üdülőterület házai is ilyen felszínre települtek. A területet főleg hűvösebb klímájú, erdővel borított, É-ias kiettségű lejtők uralják. A lakosság azonban letelepülésre és mezőgazdasági művelésre a kisebb területű, D-ies lejtőket használja fel.

A völgyet övező triász mészkőszirtek anyagát építőanyagként használták (bár jelentősebb kőánya nem működött a környéken), és a környező erdőségek fájának felhasználásával meszet is égettek belőle. A völgyoldalokban bányászott agyagra fazekasság települt, amely a környező falvak lakóit is ellátta mindennapi használati eszközökkel. Az Orfűi-patak alsó folyása mentén fekvő Kishajmáson ma is élő a kézműves mesterség, sőt a helyben bányászott agyagra fazekasüzem is települt.

A Nyugat-Mecsek egyre jobban lealacsonyodó, lankásabbá váló domboldalai a letelepülésre, a mezőgazdasági művelésre és a közlekedésre is alkalmasabb területet nyújtottak, mint a magasabbra kiemelt helyek. A D-ies kitettségű lejtőkön még érvényesül az adriai mediterrán hatás, kedvező mikroklímát eredményezve. Így a domboldalak szántóföldi művelésre, szőlő- és gyümölcsstermesztésre egyaránt alkalmasak, bár a talajok átlagosan 4,6 aranykoronás értékkel a megyei átlag alatt maradnak. A magasabb területeken és az É-ias lejtőkön nagy kiterjedésű erdőségek húzódnak (gyertyános tölgyesek, bükkösök), amelyeknek fáját építkezésre, eszközkészítésre, tüzelésre stb. lehetett felhasználni. A rengeteg gazdag vadállománya táplálékot jelentett, maga az erdő pedig rejtekhelyet nyújtott a háborúk idején. A faszén égetés évszázadokon keresztül jelentett bevételi forrást az itt lakóknak.

A terület szerencsés geológiai adottságainak köszönhetően nagy, összefüggő vízgyűjtőjű karsztforrások törnek fel a triász mészkőterület É-i peremén. Ezek megfelelő mennyiségű vizet biztosítottak a lakosság és az állatállomány ellátásához is. A felszínre bukkanó vizek közül a legjelentősebb az Orfútól ÉK-re feltörő Vízfő-forrás, a Mecsek legbővizűbb, de ingadozó hozamú forrása. A források és oldalágak vizét begyűjtő Orfűi-patakra, sőt néha a jelentősebb mellékágaira is gabona- és fűrészmalmok települtek (a térképekről és írott forrásokból közülük legalább 6 azonosítható), amelyek a nagy vízhozam és a jó esésviszonyok miatt viszonylag sűrűn álltak a patak ezen szakaszán. Az Orfútól ÉNy felé kiszélesedő völgytalpat a környező völgyekből kirohanó patakok negyedkori üledékei borítják. Az eredetileg is vizenyős, helyenként mocsaras területet a lakosság kaszálónak, legelőnek használta. A szántóföldi gazdálkodáson és a háziiparon kívül ugyanis – elsősorban a svábok – intenzív állattartással (szarvasmarha) is foglalkoztak. A fővölgy széles völgytalpa bel- és árvízveszélyessége miatt letelepülésre alkalmatlan, így a falvak leginkább domboldalakra, ill. az oldalágak torkolatába települtek. A vizek gazdagságát nevében ma is őrzi Mecsekrákos. A községen átfolyó Toplica-vízfolyás a környék egyik földtani érdekessége, mivel a mélyszerkezeti törés mentén felszínre kerülő vize langyos, ezért télen sem fagy be (régén a hideg évszakban is ivásra, mosásra, fürdésre stb. használták).

Az 1960-as évek elejétől a völgy kedvező geológiai és hidrológiai adottságaira építve mesterséges tavak sorát alakították ki az Orfútól Kovácsszénájáig tartó szakaszon. Az Orfűi tövidék létrehozását elsősorban a Mecsek D-i lábánál fekvő, meleg és száraz klímájú, természetes vizekben szegény Pécs, másodsorban pedig Komló egyre növekvő lakosságának pihenési, kirándulási, üdülési igényei indokolták. Természeti értékei – a megkapóan szép táj, a friss levegő és a nagy vízfelületek – miatt a tavak környezete az 1980-as évekre nemzetközileg is elismert üdülőhellyé vált.

A törendszer létrehozásához és biztonságos fenntartásához a megfelelő vízmenyiséget elsősorban a 386 m magas Cigány-hegy ÉNy-i lábánál, triász (anizuszi) mészkőből, egy vörösesbarna agyagos vízzárórteg mentén felszínre törő Vízfő-forrás biztosítja. Mecsek legnagyobb vízhozamú karsztforrása, ám ugyanolyan ingadozó, mint a hegység D-i oldalán fakadó Tetye-forrás. A forrása a tavak táplálása mellett, az utóbbi évtizedekben

Komló vízellátásában is részt vett, egészen a Duna-víznek a városba való bevezetéséig (PARRAG T. 1998).

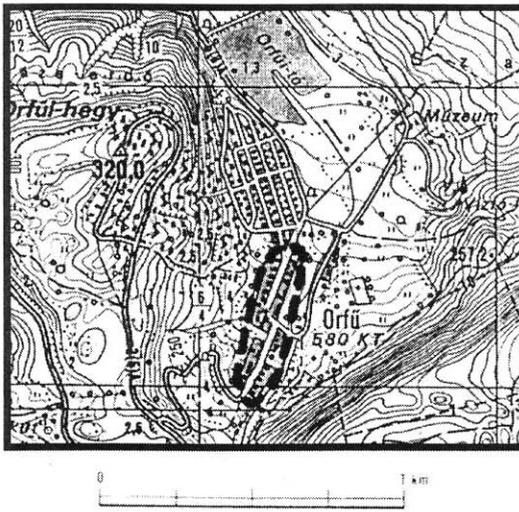
A tórendszerből először 1962–1963-ban a 10 ha-os Orfűi-tó készült el, amelynek zárógátja 900 m-re van az öt tápláló Vízfő-forrástól. A vízrendszer következő láncszeme az 1966-ban kialakított Pécsi-tó, ami Baranya megye legnagyobb állóvíze 75 ha-os kiterjedésével. A Mecsekrákos és Tekerés között húzódó 2200 m hosszú tó (az orfűihez hasonlóan) elsősorban rekreációs célokat szolgál (strand, csónakázás, horgászat stb.), de evezős és vitorlás versenyeket is rendeznek rajta. A két tó folytatásaként Tekerés és Kovácsszénája között duzzasztották fel a Herman Ottó-tavat, amely 29 ha kiterjedésű halrezervátum és egyúttal természetvédelmi terület. A tórendszer legészakibb tagját, a Kovácsszénajai-tavat az 1970-es évek elején alakították ki 16 ha-on. Haltenyésztésre, sporthorgászatra szolgál (LEHMANN A. 1995).

Az orfűi üdülőterületen a turizmus által leginkább érintett két település Orfű és Mecsekrákos. Ezen településeknél a foglalkoztatási szerkezet megváltozására jellemző, hogy míg a mezőgazdasági dolgozók száma 1930 és 1990 között 1/6-ára csökkent, addig a terciér szektorban dolgozók száma 13-szorosára nőtt. Mára már általánosan elmondható, hogy a vidék lakosságának nagy részénél a megélhetés forrása a természeti környezetre épülő turizmus. Szintén ennek a biztos jövedelemnek köszönhető az állandó lakosság számának utóbbi évtizedekben tapasztalt növekedése is (a II. világháború utáni gyors csökkenéssel szemben). Az orfűi üdülőterület többi településén is megfigyelhetők ezek a változások, bár nem ennyire egyértelműen.

A települések 18. sz. végi – első katonai felmérési térképről megvizsgált – alaprajza alapján két településformát különíthetünk el az Orfűi-völgyben. Az első alaprajztípusba a minden valószínűség szerint ősbibb, halmaz formát mutató Mecsekszakált kell sorolnunk, míg a második típusba az útifalu alaprajzú Orfű, Mecsekrákos, Bános és Tekerés tartozik. Az első település szabálytalan alaprajzának magyarázata részben a domborzati adottságokban keresendő, ugyanis Mecsekszakál az Orfűi-patak völgyének egyik oldalvölgyében, annak szétágazó völgyfőjében foglal helyet. Azt, hogy alaprajzának ősi formáját mind a mai napig megtartotta (a domborzat meghatározó szerepén kívül) valószínűleg annak köszönheti, hogy folyamatosan magyarok lakták az utóbbi évszázadok során is.

A második típust képviselő útifalvak a németek 18. sz.-i betelepülése – a falvak újjáéledése – után váltak ilyen szabályos alaprajzúvá. Ám ezek a települések is erősen igazodtak a domborzat és vízrajz adta lehetőségekhez. Orfű az Orfűi-patak felsőszakasz jellegű völgyének kiszélesedő szakaszán, a völgytalp feletti domboldalon foglal helyet. Közlekedési szempontból a legkedvezőbb helyre települt. Mecsekrákos és Tekerés ősi magja is az egyre jobban kiszélesedő, vízenyős völgytalp fölötti száraz térszíneken foglal helyet. Elnyúltságuk irányát a fővölgy csapása határozta meg. Mecsekrákos ma már többtűcs útifalunak tekinthető, mivel a Bános felé vezető völgybe is betérjeszkedett, és ott kettő, a patakkel párhuzamos utcával bővült. Bános a 18. sz. végi térképen szintén útifalunak van ábrázolva, azonban az előbbiektől eltérően, egy oldalvölgy feletti D-ies kitettségű domboldalon és háton jött létre. A korábban jól bekegyszeríthető falu a 20. sz. közepéig egy szabálytalan alaprajzú településrészt „növesztett” a szomszédos Mecsekrákos felé. Pormentes közút csak Mecsekrákos felé vezet a faluból, így ma már zsákutcás útifalunak tekinthető.

A települések alaprajzára óriási hatással voltak az 1960-as évektől beinduló üdülőterületi fejlesztések. A legnagyobb építkezések az Orfűi- és a Pécsi-tó mentén zajlottak le. A 6. ábrán a völgy települései közül legjellemzőbb változásokat mutató Orfű alaprajzának

6. ábra. A völgyoldalba települt, útifalu alaprajzú, majd sakktabla alakú településrészszel kibővült Orfű. (Jelmagyarázatot l. a 3. ábránál)

Orfű situated in the Hills de having originally a single-street ground-plan that has grown into a chess-table pattern (For explanation see Fig. 3.)

fejlődését láthatjuk. A korábban már ismertetett településmaghoz jelentős kiterjedésű sakktabla alaprajzú településrész épült hozzá az elmúlt három évtized során. Hasonló részekkel bővült Mecsekrákos és Mecsekszakál is. A Orfűi-völgy területén elsősorban nyaralók és hétvégi házak épültek, ezért az állandó lakosok száma alacsony. Lényegében ma már az egész Pécsi-tó partja összefüggően beépített és az Orfűi-tónál is igen magas a beépítettség aránya. A kedvezőbb, D-i és DNy-i kitettségű (jobb parti) völgyoldal mellett a kempingek, szállodák, vállalati és magánüdülők már az É-ias, ÉK-ies (balparti) völgyoldalt is elfoglalták. A szezonálisan ideáramló embertömegek ma már a kritikus szintet meghaladó mértékű terhelést jelentenek a természeti környezetre, ami a vonzerőt jelentő tényezők értékét is csökkenti. Pozitív hatással a bővizű Vízfő-forrás, az erre épült tórendszer és a festői tájkép volt a településekre. Negatívumként a meredek, csuszamlásveszélyes domboldalakat kell kiemelni.

Összefoglalás

A Nyugat-Mecsek ősidők óta való lakottságát a kedvező geológiai, morfológiai, hidrológiai, klimatológiai, botanikai stb. adottságok biztosították. A táj az évezredek során mindig ki tudta elégíteni az itt élő emberek állandóan változó igényeit, ezért folyamatosan lakott maradt.

Állandó települések a kedvezőbb domborzati és vízrajzi adottságok miatt elsősorban a hegységperemen alakultak ki, nagyobb völgyekben (Bükkösi-, Orfűi-) vagy hegylábi területeken. A természeti környezet erősen befolyásolta a települések alaprajzát. A völgyekben egy- vagy többutcás útifalu (Cserdi, Helesfa, Bükkösd, Megyefa, Hetvehely,

Okorvölgy, Abaliget, Orfű, Mecsekrákos, Bános, Tekeres), a hegylábi területeken ősi halmaz alaprajzú (Cserkút, Kővágószőlős, Kővágótöttös) valamint útfalvak (Bakonya, Boda), és a síkságra nyíló völgykapuban sakktable alakú település (Szentlőrinc) alakult ki.

A települések életének meghatározó elemei századunkban a mezőgazdaság, erdőgazdálkodás (Bükkösi- és Orfűi-völgy), bányászat (Jakab-hegy D-i előtere), természeti alapokra épülő turizmus (Orfű és Abaliget) és a természeti környezet által biztosított közlekedési csomópont szerep (Szentlőrinc). Ezeknek az adottságoknak a felhasználása erősen befolyásolta a települések társadalmi-gazdasági életét és alaprajzi változását is.

A jövőben a mezőgazdaság és a bányászat visszafejlesztése miatt csak Szentlőrincen és az Orfű–Abaligeti nagy idegenforgalmú területen várható gazdasági és ehhez kapcsolódóan település-alaprajzi fejlődés.

IRODALOM

- ÁDÁML.–MAROSIS.–SZILÁRD J. 1981. (szerk.): A Dunántúli-dombság (Dél-Dunántúl). – Akadémiai Kiadó, Bp. 704 p.
- BÁNDI G. 1979. (szerk.): Baranya megye története az őskortól a honfoglalásig. – Baranya Megyei Levéltár, Pécs pp. 15–303.
- ERDŐDY GY. 1992. Boda község története. – pp. 14–30.
- ESZÉKY O. 1987. Bükkösi-víz felső vízgyűjtőjén tervezhető árvízcsúcscsökkentő tározók hidrológiai tanulmányterve. – Kézirat, Pécs
- ESZÉKY O. 1992. Bükkösi-víz vízhozamnyilvántartó állomásainak felülvizsgálata. – Kézirat, Pécs
- FODOR I. 1977. Levegő hőmérséklete, csapadék – In.: LOVÁSZ GY. (szerk.): Baranya megye természeti földrajza, Baranya Megyei Levéltár, Pécs, pp. 118–163.
- HAAS M. 1845. Baranya földirati, statistikai és történeti tekintetben. – Lyceum Könyvnyomtató Intézet, Pécs 350 p. (reprint kiadás)
- HORVÁT A. O. 1942. A Mecsek-hegység és déli síkjának növényzete. – Ciszt. Rend Kiadása, Pécs, pp. 23–28.
- JUHÁSZ Á. 1983. Évmilliók emlékei. A Magyarország földtörténete és ásványi kincsei. – Gondolat Kiadó, Budapest, 511 p.
- KAKAS J. (szerk.): 1967. Magyarország éghajlati atlasza. – Akadémiai Kiadó, Budapest, 263 p.
- LEHMANN A. 1995. Földrajzi tanulmányutak a Mecseken és környékén. – JPTE TTK, Pécs, pp. 8–22. 44–66.
- LOVÁSZ GY. 1977. A természet adottságok gazdasági értékelése. A Mecsek-hegység – In.: LOVÁSZ GY. (szerk.): Baranya megye természeti földrajza, Baranya Megyei Levéltár, Pécs, pp. 310–322.
- LOVÁSZ GY. 1977. Geomorfológiai körzetek, Mecsek-hegység – In.: LOVÁSZ GY. (szerk.): Baranya megye természeti földrajza, Baranya Megyei Levéltár, Pécs, pp. 46–68.
- LOVÁSZ GY. 1979. A természet környezettípusok hatása a településhálózat sűrűségére Dél-Dunántúlon. – Földr. Közl. 103. 4. pp. 248–256.
- MAJOROS GY. 1994. A felszínfejlődés földtörténeti előzményei – In.: LOVÁSZ GY. 1994. Magyarország természeti földrajza I. JPTE, Pécs, pp. 15–38.
- MARGITAI L. 1977. Talajkörzetek, Baranyi szigethegység – In.: LOVÁSZ GY. (szerk.): Baranya megye természeti földrajza, Baranya Megyei Levéltár, Pécs, pp. 219–221.
- MENDÖL T. 1963. Általános településföldrajz. – Akadémiai Kiadó, Budapest, 566 p.
- MOLDVAY L. 1955. Összefoglaló jelentés a mecseki öntödei homokelőfordulásról – MÁFI, Budapest.

- NAGY J. 1935. A Bükkösi-völgy településföldrajza. – Geographia Pannonica XVIII. Taizs József könyvnyomdája, Pécs, 40 p.
- PARRAG T. 1998. A karsztforrások szerepe a Nyugat-Mecsek társadalmi-gazdasági életében. – Kézirat, 7 p.
- PRINCZ GY. 1922. Magyarország településformái. – Hornyászy Viktor Magyar Királyi Könyvnyomdája, Budapest, 16 p.
- PRINCZ GY. 1954. A földrajzi és természeti adottságok szerepe a városépítésben. – Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, Budapest, 61 p.
- PRINCZ GY. 1955. Városföldrajz. – Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, Budapest, 53 p.
- TÓTH J. 1981. A településhálózat és a környezet kölcsönhatásának néhány elméleti és gyakorlati kérdése. – Földr. Ért. 30. pp. 268–292.
- VASS P. 1995. Hetvehely község települési sajátosságai. – Regionális Társadalomföldrajz Tanszék, Pécs 101 p. Diplomamunka, JPTE TTK
- VASS P. 1997. Árvizek a Bükkösi-patak felső szakaszán. – In: TÉSITS R.–TÓTH J. (szerk.): Dolgozatok a pécsi doktoriskolából. JPTE TTK Pécs, pp. 261–285.
- WEIN GY. 1974. A Mecsek és a Villányi-hegység földtani térképe – In.: LOVÁSZ GY.–WEIN GY.: Délkelet-Dunántúl geológiája és felszínfejlődése, Baranya Megyei Levéltár, Pécs

THE ROLE OF NATURAL ENVIRONMENT IN THE DEVELOPMENT OF THE SETTLEMENTS IN THE WESTERN MECSEK HILLS

by *P. Gyenizse and P. Vass*

S u m m a r y

The development of human settlements in the Western Mecsek Hills has been ensured by the favourable geological, morphological, hydrological, climatological and botanical features of the area since ancient times. The region has been successful at satisfying the ever-changing needs of humans for millennia, thus it has been inhabited permanently.

Permanent settlements developed mainly at the edge of the mountain as a result of favourable hydrological conditions and configurations of the terrain, in larger valleys (Bükkösd, Orfű) or at the foothills. Natural environment had a significant effect on the ground-plan of the settlements. Settlements in the valleys developed with a single-street or multi-street ground-plan (Cserdi, Helesfa, Bükkös, Megyefa, Hetvehely, Okorvölgy, Abaliget, Orfű Mecsekrákos, Bános, Tekeres), at the foothills with irregular (Cserkút, Kővágószőlős Kővágótőtös) or with a single-street ground-plan (Bakonya, Boda) and at the entrance of the valleys opening up to plain areas with chess-table pattern (Szentlőrinc).

The determinant elements in the economic basis of the settlements nowadays are agriculture and sylviculture (Bükkösd and Orfű valleys), mining (in the southern foreground of Jakab Hill), tourism based on natural attractions (Orfű and Abaliget) and a major transport junction (Szentlőrinc). Utilisation of the economic fundamentals had a significant role in shaping both the social and economic life of the settlements and had a major effect on the development of the ground pattern as well.

In the future as a result of the decline of the agriculture and mining it is only Szentlőrinc and the Orfű-Abaliget touristic region that are expected to show economic development that will result in further alteration of ground pattern.

Translated by É. KORPONAI